

36. Skirda V. V. (2015). *Arheologichna nauka v Harkivskomu universiteti (1805—1920 rr.) : monografiya*. Harkiv: HNU imeni V. N. Karazina.
37. Shmit F. (1922). Harkiv: Red.-vid. viddil NKO. *Pamyatki staroruskogo mistectva : (pro doslidzhuvannya j vidannya yih)*.
38. Ivahnenko A. M. (2017). *Z istoriyi Horolskogo rajonnogo krayeznavchogo muzeyu. Horolshina: vid davnini do sгодennya : zb. nauk. pr. ta mat.-liv konf. Kyiv ; Poltava, pp. 4—8.*

Надійшла до редакції 12 червня 2023 року

УДК 015:061.1]:[655.06"1919":323.232]](477)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).43-51

Лариса Дояр,

кандидатка історичних наук, доцентка,

завідувачка Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: arkhiv@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Друковані видання України 1919 року: агітаційно-пропагандистський сегмент (за матеріалами фонду Державного архіву друку)

Стаття продовжує історико-книгознавчі студії авторки, здійснені останніми роками. Розвідку присвячено аналізу друкованих видань України 1919 р. Предметом дослідження стали різновидові (книги, журнали, аркушеві та образотворчі видання) друки агітаційно-пропагандистського характеру. Розглядаючи події в Україні 1917—1921 рр. як боротьбу трьох непримирених сил: більшовиків, білогвардійців і представників української національної влади, авторка також виокремила їхні агітаційно-пропагандистські друки. З огляду на кількість збережених у фондах Книжкової палати України радянських друкованих видань 1919 р., до пропонованої статті увійшли лише національно-українські та білогвардійські видання зазначеного змісту. Певний виняток становлять опрацьовані авторкою політичні мемуари 1919 р., які, попри національно свідоме авторство, місце видання та виразне цільове призначення, сповнені контрверсійних суджень суперечливого й навіть викривального змісту, а отже у визначеному агітаційно-пропагандистському сенсі баланують між кількома тогочасними центрами боротьби за владу. Серед досліджених авторкою друків саме мемуари найбільш жорстко розмежували національно свідомі сили українських визвольних змагань окресленого періоду. Розвідка написана відповідно до вимог сучасної методології, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та об'єктивності; застосовано загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукову новизну пропонованої статті доведено фактами неопрацьованості значної кількості матеріалів Державного архіву друку (особливо аркушевих та образотворчих видань) із порушеної тематики та відсутності комплексних розвідок, що узагальнювали би збережені у Книжковій палаті України агітаційно-пропагандистські видання 1919 р.

Ключові слова: книги; журнали; аркушеві видання; образотворчі видання; місце видання; агітаційні листівки та плакати

Постановка проблеми. Дослідження подій, пов'язаних з Українською національно-демократичною революцією 1917 р. і боротьбою за збереження української державності 1918—1921 рр., для сучасного українця набуло сакрального значення. Порічне облаштування фондів Книжкової палати України дає змогу виокремити й проаналізувати друковані видання, що виходили у найскладніший, по суті, вирішальний для долі нашого народу 1919 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема визвольної боротьби 1917—1921 рр. має вагому історіографію, що фігурує в універсальних і

галузевих енциклопедіях, колективних і одноосібних монографіях, збірниках наукових праць і фахових журналах, підручниках і навчальних посібниках. Окрім потужних академічних центрів, як-от Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, окреслену проблему порушують науковці вищів, адже зазначена тема є ключовою у висвітленні навчальної дисципліни. Слід наголосити, що друковані видання у цих студіях фігурують у допоміжній ролі відповідно до визначених об'єктів і предметів дослідження. Водночас мету статті вбачаємо у вивченні саме

друкованих видань і узагальненні їхнього контенту за ознаками цільового призначення, виду, місця та дати видання. **Дослідницьким завданням** є опрацювання в історичному контексті агітаційно-пропагандистських друків, що виходили на теренах України в 1919 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1919 р. уособлює кульмінацію та весь трагізм Української революції. З одного боку, після перемоги антигетьманського повстання у грудні 1918 р. було відроджено Українську Народну Республіку з її прогресивним соціал-демократичним пакетом законодавчих рішень, а з іншого, розпочалася вимушена політична еміграція за кордон провідних діячів Української Центральної Ради, фундаторів УНР, внаслідок якої від участі в революційних подіях 1919 р. усунулися голова УЦР М. Грушевський, голова Генерального секретаріату (українського уряду 1917 р.) В. Винниченко, лідер українських есерів М. Шаповал та інші. Міжособистісні зіткнення колишніх соратників по державному будівництву в Україні суттєво зашкодили міжнародному іміджу Української революції та боротьбі за збереження української державності. Складність ситуації полягала й у тому, що лідери УЦР зробили ставку на підтримку країн Четвертного блоку, які за результатами Першої світової війни зазнали поразки. Країни ж Антанти, що здобули геополітичну перемогу, в "українському питанні" були союзниками білогвардійської Росії та новонародженої Польщі...

1919 р. — один із найдраматичніших періодів в історії Української революції: розпочавшись об'єднанням українських етнічних земель шляхом Акту злуки УНР і ЗУНР (22.01.1919, Софійська площа, Київ), він закінчився болючим розколом національних сил України: західняки звинувачували С. Петлюру у зрадницьких діях (територіальних поступках) на користь поляків (Варшавська угода 1920 р. документально підтвердила ці підозри), а Петлюра віддав під трибунал західняка М. Тарнавського, що від імені Української галицької армії (УГА) підписав союз з білогвардійською Росією і підпорядкував УГА Добровольчій армії генерала Денікіна (6.11.1919, Зятківці, Подільська губернія) (фото 1).

Той рік позначився початком широкомасштабного радянського державотворення: проголошення УСРР та утворення першого Раднаркому на чолі з Х. Раковським (6.01.1919, Харків); покрокове затвердження більшовицької влади в Києві — на початку року (5.02.1919), коли більшовики витіснили зі столиці Армію Директорії та встановили владу військового ко-

місара М. Щорса, та наприкінці (16.12.1919), коли більшовики звільнили місто від панування білогвардійців.

Фото 1

На значній частині наших земель було встановлено українофобський денікінський режим, який по-звірячому катував і симпатиків радянської влади, і тих, хто підтримував Директорію, — білогвардійці у спільних могильних ямах немовби "примирювали" більшовиків із петлюрівцями.

Українці також пережили біль "київської катастрофи" (30.08.1919), коли війська УГА поступилися лаврами визволителів Києва, відступили у Фастів і, без погодження з Армією УНР, віддали Київ білогвардійцям, що стало прелюдією до подальшої сепаратної змови Української галицької армії та Добровольчої армії Росії (6.11.1919, Зятківський договір) (фото 2).

Фото 2

У 1919 р. українці дізналися про блискавичну перемогу армії ЗУНР у війні з Польщею (Чортківська офензива, 7—28.06.1919) і про початок відчайдушного "зимового походу Армії УНР" (6.12.1919). Той рік фондував світові тактику маневрової партизанської війни, яку успішно зреалізувала столична УПА, утворена анар-хістом Н. Махно.

Усі ці події так чи інакше віддзеркалено в тогочасних українських друках: книгах, періодичних і продовжуваних виданнях (збірниках наукових праць, журналах), аркушевій продукції (листівках, відозвах, цивільних і військових наказах), образотворчих виданнях (плакатах, гаслах, афішах). З огляду на революційний стан суспільства та безперервну громадянську війну, що точилася й на теренах України, особливо актуальними для дослідження є друки агітаційно-пропагандистського змісту. Надзвичайно виразними серед них, на нашу думку, є мемуари.

Цікавий меморат про події Паризької конференції 1919 р. залишив невідомий автор, вочевидь, учасник цього міжнародного форуму. Останній у виданні УГА "Стрілець" надрукував 16-сторінкову кишенькову книжечку "Україна в міжнародній політиці", що коштувала 7 грн за примірник [1]. Під датою 1 серпня 1919 р. автор писав, що завдяки Франції, зацікавленій у слабкій Німеччині, із січнево-червневої 1919 р. конференції у "протинімецьких комбінаціях" найліпше вийшла Польща. І Вільсон, і Клемансо "скрізь пальці дивилися, як Польща грабувала українські, литовські, білоруські та німецькі території та причепала їх до Польщі, замастивши латку своїми "історичними аргументами". "Найбільша латка на державних стінах Польщі, — наголошував мемуарист, — се українська латка... Як довго ся українська латка буде держатися при Польщі покаже недалека будучність" [1, с. 4]. За висловом автора, через Брест-Литовську угоду 1918 р. між УНР та країнами Четвертного блоку й німецьку підтримку Гетьманату П. Скоропадського "на українську державу дивилися і дивляться дотепер як на німецьку політичну креатуру" [1, с. 4—5]. Цікаво, що й перемога більшовиків, на думку мемуариста, також посприяла Польщі, бо Європа, створюючи кордон від більшовиків, намагалася приєднати якомога більше територій саме до Польщі [1, с. 6].

В аналізі результатів важливої міжнародної події український політик, вочевидь, дуже високого рангу, через що меморат і став анонімним, проводив виразну антипольську пропаганду та поклав провину за крах державотворчих намірів України на київських політиків (УНР, гетьмана П. Скоропадського), які припустилися фатальної помилки, обравши союзником Четвертний блок.

Сотник війська Українських січових стрільців Д. Кренжаловський залишив сучасному дослідникові хронікальний меморат щоденникового формату про революційні події 1918 р. у Львові

[2]. Документ містить чимало важливих подробиць щодо боротьби галичан за утворення Західноукраїнської Народної Республіки. З огляду на унікальність мемуарів, наводимо їх уривки зі збереженням мови оригіналу:

"Ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918

...в залі нарад "Народного дому" гамір. Українські пластуни, що 8 днів розвідували польські плани, здають звіти [2, с. 5]. Пятигодинна нарада приймає постанову: о 4-й ранку захопити головний Двірець, Підзамче, Личаків, будинок поліції, пошту, ратуш, державну жандармерію, Соїм, Скарбову Дирекцію, Корпусну команду, Намісництво і т. і. Командиром призначити сотника УСС Дмитра Вітовського [2, с. 6—7]. Українським жовнірам носити синьо-жовту кокарду. Харчівню забезпечать українські пані [2, с. 8].

1 листопада

...о 7-й ранку прокинулося місто. Українці радіють, поляки зі злості закусують зуби, урядовець Ляшок, дізнавшись, що українці узяли владу у всій Східній Галичині, верещав "пшемєне панське" [2, с. 11]. О 1-й годині дня польська банда обстріляла наших стрільців [2, с. 12], стрільці розбили поляків — 5 убитих, 6 поранених [2, с. 13].

2 листопада

...поляки почали збиратися у кадєтській школі і на Сенкевича (мається на увазі назва вулиці у Львові. — Л. Д.), вони озброюють батярів, платять їм по 50 копійок на день і надсилають відвоювати Головний Двірець [2, с. 13], поляки почали захоплювати кам'яниці по вул. Сопіги (так у мемуарі названо вулицю Леона Сапєги, що зараз має назву Степана Бандери. — Л. Д.) [2, с. 14].

...ніч — наш найбільший ворог. Наші жовніри перемучені, не знаючи Львова, подаються з району техніки до площі св. Юра, українська залога Цитаделі складалася зі стариків на чолі з пор. Білінкевичем, дала чосу полякам [2, с. 15]. Увечері з українських сіл привезли велику кількість харчів [2, с. 15].

3 листопада

...сильна боротьба між українською кафедрою св. Юра і політехнікою, де засіли поляки [2, с. 16]. Поляки захопили Головний Двірець, грабують магазини харчів і за великі гроші продають цивільному населенню, яке від трьох днів голодує [2, с. 17]. Казарми Фердинанда по вул. Городецькій становлять залізну опору проти польської навали [2, с. 18]. Сьогодні збирається Українська Національна Рада. Наради відбуваються перманентно на вул. Бляхарській в домі Ставропігії. Як військового заступника вислано зі Штабу пор. Петра Бубелу [2, с. 19].

4 листопада

...відбивалася цитадель, Вітовський тяжко захворів, команду перебрав Гр. Коссак [2, с. 21].

5 листопада

...альярм за альярмом — поляки хочуть відібрати захоплене українцями [2, с. 21]. ...обстріли польської артилерії по народному дому, вул. Руській і Намісництву [2, с. 24].

6 листопада

...послали парламентаря до поляків, сказати, що, оскільки вони не додержують слова, наші розпочинають операції [2, с. 26].

7—9 листопада

...бої керує Коссак [2, с. 27].

10 листопада

...страшний день для обох сторін... бої в цілому місті... санітарні авта не можуть дати ради [2, с. 32]

12 листопада

...у Львів прибуло 54 козака з Наддніпрянщини на чолі з отаманом Долудом, полковником Захарійним і сотником Карасем [2, с. 38].

16 листопада

...поляки — 24 вбитих, в українців — 1 вбитий, 4 поранених [2, с. 45].

20 листопада

...про постійні перемовини з поляками говорить д-р Лев Ганкевич... всі за продовження війни, бо не сприймають умов поляків [2, с. 49].

21 листопада

...вночі перебився залізничник і доніс, що поляки свої кращі сили пересувають до кадецької школи і Стрийського парку [2, с. 49], поляки отримали серйозну допомогу [2, с. 51] ...О 12-ій годині ночі відступ у напрямку Високого Замку і Жовківської рогачки" [2, с. 52].

Отже, усусівець Д. Кренжаловський, розкриваючи деталі найгострішої фази боротьби за утворення ЗУНР, наголосив на важливій деталі: на допомогу галичанам приїхали наддніпрянські козаки. ...

Київська типографія "Культура і знання", що розташовувалася по вулиці Олександрівській, 45, у 1919 р. видала доволі розлогий (96 сторінок) і, вочевидь, недешевий (книжка коштувала 5 крб) меморат голови Тимчасового головного українського комітету єврейської партії "Бунд" М. Рафеса [3]. У книзі йшлося про події, що сталися напередодні антигетьманського повстання 1918 р. у Києві. Автор, зокрема, зазначав про безцеремонну поведінку німецько-австрійських союзників в Україні та їх фактичне панування на наших землях. М. Рафес розповідав, як німецький генерал Ейхгорн видав наказ про посівну кампанію в Україні, як німці, без узгодження з представниками української влади, відправляли людей у буцегарні [3, с. 4].

Міністр юстиції Ткаченко, за висловом Рафеса, віддав наказ приймати заарештованих лише на підставі ордерів української судової влади, але всемогутні іноземці на це ніяк не реагували. Центральна Рада сподівалася на підтримку з Берліна, але марно. З приходом Скоропадського було сформовано новий Кабінет Міністрів, держсекретарем став І. Кистяковський, якого М. Рафес охрестив "циніком реакції" [3, с. 5]. Справа ліквідації революційних завоювань, за висловом мемуариста, відбувалася посиленими темпами. Окрім того, автор розповів про цензуру в умовах німецької окупації: винятково німці визначали, що можна писати у пресі. І. Кистяковський призначено зазиравав німцю в обличчя, прагнучи вгадати його реакцію на запитання щодо скасування цензури [3, с. 9]. М. Рафес наголошував, що в Києві з першого ж дня правління П. Скоропадського було встановлено подвійну україно-німецьку цензуру [3, с. 7]. Доходило до комічного: заповідна українська цензура замалювала прикметник "німецька" в газетній замітці про труп тевтонської кобили, що валявся на вулиці [3, с. 9]. Як наслідок, в газеті залишилося вільне місце й всі розуміли причину цього друкарського "браку". Німецька цензура, зазначав М. Рафес, розлютилася через те, що в день вбивства Ейхгорна примірник київського "Фолкцайтунга" вийшов не чорною, а червоною фарбою — чорної фарби просто не було, але німці розгледіли в тому навмисність і підступність [3, с. 15—16]. Віддзеркалюючи тогочасні суспільні настрої, автор зауважував про вихід прозорої за змістом статті, в якій йшлося про те, що Україна перебуває напередодні неминучого повстання, адже очевидними були дві позиції: одна — за радянську владу, друга — за установчі збори [3, с. 17]. Автор також зауважував про політичні репресії проти есдеків, есерів, бундівців, про масові арешти, зокрема про арешт 14 листопада, коли він сидів у Лук'янівській тюрмі у камері на 12 осіб, до якої натомість увіпхнули 28 дорослих чоловіків. Арештанти йшли пішки від Хрещатика до Лук'янівки, але на ранок, неначебно виправдовуючись, начальник тюрми особисто відвідав в'язнів і наказав їм видати з цейхгаузу нові подушки та набиті сіном матраци, окрім того, дозволив передачі з волі та щоденні газети [3, с. 55]. М. Рафес наголошував, що усіх сокамерників об'єднував антибільшовизм, хоча загалом одностайними вони не були: частина виступала за припинення революції, частина — за продовження соціальної революції. Автор також писав про розкол у старій номенклатурі українських політичних партій [10, с. 56]. Зокрема, соціалісти

не хотіли бачити, що "українська революція — це важкий удар по Антанті, по усій справі військового походу на Москву" [3, с. 59—60]. Інколи, пригадував М. Рафес, у камеру заходили "пані з Добровольчої армії" (Скоропадський, за висловом мемуариста, правильно визначив, що більшовики більш небезпечні, ніж білогвардійці, хоча останні були виразними українофобами), зазирнувши, вони промовляли "усі жиди" і відразу ткнуло "каральною експедицією часів січня 1906 року" [3, с. 61].

14 грудня о 4-й годині дня, писав М. Рафес, С. Петлюра увійшов у Київ [3, с. 71]. Арештанти, за висловом автора, очікували швидкого звільнення, але поповзли чутки, що політичних звільнятимуть із великою обережністю, перевіряючи списки [3, с. 72]. О 8-й вечора відпустили декого з Держдуми та українського Ревкомітету. Виходячи з тюрми, звільнені говорили, що за ними йде брат Петлюри [3, с. 73].

Отже, автор, який добре орієнтувався в політичних тенденціях досліджуваної доби, також "дав на горіхи" політикам УНР і Гетьманату, які своєю пронімецькою позицією заподіяли шкоду українському народові. При цьому, агітуючи проти П. Скоропадського, автор звертав увагу на його ментальну близькість до україножерів-білогвардійців.

Ще одним непоіменованим меморатом 1919 р., але вже виданим у друкарні Києво-Печерської лаври, є книга, що розповідає про перебіг антигетьманського повстання в Києві [4]. Автор розпочав із подій часів встановлення Гетьманату Скоропадського, говорячи про переслідування делегатів селянського з'їзду, який був антигетьманським, зазначав про його проведення біля стін Михайлівського монастиря, де зібралося 3000 делегатів [4, с. 6—7]. Тоді ж нелегально був проведений і п'ятий конгрес УСДРП, а незабаром у Пущі-Водиці зібрався з'їзд українських есерів [4, с. 8]. На цих політичних форумах, за твердженням мемуариста, було ухвалено рішення боротися проти Гетьманщини. Автор писав про руйнівну діяльність гетьмана, адже за його наказом були розігнані земельні комітети, демократичні думи та народні управи, поміщикам повернули землю, а владу на місцях отримали цензовики (власники). Загалом, за Скоропадського було заведено порядки самодержавного ладу. Мемуарист зауважував, що "Скоропадський всіх дурих та всім брехав. З українцями був українцем, з росіянами був прихильником федерації. Догоджав німцям, залицявся до Антанти. Говорив про демократичні реформи, але під кінець всі карти були розкриті, і всі ясно побачили, куди тягне "ясневельможний".

Крайною правилами купка банкірів ("Протофіс") та заводчиків ("Суозіф"), спираючись на німецьку силу. І про реформи нічого було й гадати. Навпаки — одне за одним одбирали вони волю друку, волю зборів, волю страйків, 8-годинний робочий день. Поспішаючи знову закріпостити пролетаріату, забороняючи і руйнуючи робітничі організації, профспілки. Вони знищили ненависний їм колдоговір, затулили рота робітничій пресі. За кожну провину, по одному підозрінню в приналежності до політичної організації, гетьманський уряд карав робітників розстрілами, в'язницею і висилкою на примусові роботи в Німеччину" [4, с. 9]. Як зауважував мемуарист, сотні залізничників було розстріляно та вислано в Німеччину лише за спробу антигетьманського страйку [4, с. 10]. Ще гірше почувалися селяни: їх били нагайками, закопували живцем в землю, знущалися з їхніх жінок і дітей [4, с. 10]. Автор із боєм зазначав, що за Скоропадського про "спокій" в Україні дбали німці вкупі з втікачами з Великої Росії — царськими урядовцями та поміщиками, позбавленими своїх маєтків [4, с. 11]. Російська буржуазія, спираючись на Антанту, "благала вигнати з Великої Росії більшовиків, знищити самостійність України та інших республік бувшої Російської імперії та відновити "єдину, неподільну" імперію" [4, с. 37]. Мемуарист просував думку про те, що для білогвардійців ворогами були як більшовики, так і національно свідомі українці. Країнам Антанти (Великій Британії та Франції) Українська революція була як ніж у спину, а німці, зі свого боку, українську демократію не вітали від самого початку.

За таких обставин у національно свідомих політиків України щирих союзників на міжнародній арені взагалі не було. Тож у прагматичному сенсі автор підштовхував читача до думки, що треба замиритися з Леніном, який виступав за національно-культурну автономію пригноблених царизмом народів, був противником імперської політики царату, ворогом Антанти й ситуативним союзником Німеччини (власне, як і владні кола УНР і Гетьманату).

Продовжуючи роздуми, автор зазначав, що "гетьман та його уряд цілком були однодушні з московською буржуазією" [4, с. 43]. Напередодні зречення наляканий Скоропадський відправив телеграму своєму представникові при австро-угорському військовому командуванні генералу Г. Рауху з повідомленням про те, що петлюрівці відмовилися від перемир'я і їх наступ на Київ неминучий [4, с. 76]. Скоропадський благав надіслати сили Згоди (Антанти) та повідомити, чи

ведуться перемовини з Петлюрою. Для порятунку України, зазначав Скоропадський, потрібна заява, що Петлюра "ніколи успіху у Антанти мати не буде" [4, с. 77]. Якщо ці умови не будуть виконані, стверджував гетьман, Київ і країна потраплять під анархію більшовизму. Як свідчать подальші події, він не помилився, адже 5 лютого 1919 р. у Київ достатньо надовго (до 30 серпня 1919 р.) увійшли більшовики. Як писав мемуарист, телеграма генералу Рауху не дійшла, бо була перехоплена петлюрівцями, зокрема вояками Інформбюро Армії УНР [4, с. 77]. Фінал подій став передбачуваним...

Фото 3

На тлі детективно заплутаних мемуарів, вочевидь, читачі легше сприймали літературу, підготовлену в кабінетах владних інституцій. Наприклад, агітаційно переконливим серед видань 1919 р. є історичний огляд "Як жив український народ" (фото 3) [5], підготовлений культурно-освітньою управою Головного управління Генерального штабу УНР і виданий у Кам'янці (місто Кам'янець-Подільський, що, по суті, було українською столицею за часів Директорії). Видання популяризувало ідею національного державотворення та, у цьому концепті, перегукувалося з брошурою Інформбюро Армії УНР "Через що Україна мусіла одділитися від Росії" [6] (тут і надалі збережено орфографічні особливості використаних текстів. — Л. Д.). Міністерство преси і пропаганди УНР, перебуваючи у Вінниці, видало розвідку П. Костенка "Кубанські-Чорноморські Козаки й Україна", у якій йшлося про значущість українського чинника в розвитку людності Кубанського краю [7]. Цільове призначення видання було очевидним — пропагувати ідею "українського Дону". У надрах Книжкової палати України зберігається вагома суспільно-політична праця видатного українського мислителя В. Пачовського (1878—1942) (до речі, редактора друкованого органу УГА

"Стрілець", в якому опубліковано опрацьовані авторкою меморати). Книгу поета Пачовського — автора промовистого рядка "Від Кавказу до Сян лиш один буде лан" — під назвою "Галичина і Наддніпрянська Україна" [8] підтримало й видало Міністерство преси й інформації УНР у Кам'янці-Подільському. У книзі поет-державник пропагував ідею великої соборної України, яка, зрештою, мусить об'єднати всі свої етнічні землі.

Мусимо зауважити, що зазначене міністерство не мало стійкої назви: так, в урядах В. Чехівського (26.12.1918—13.02.1919) та І. Мазепи (29.08.1919—26.05.1920) це було Міністерство преси і пропаганди УНР, а в уряді С. Остапенка (13.02.1919—9.04.1919) — Міністерство преси й інформації УНР. Цікаво, що незалежно від назви, посаду міністра тривалий час обіймав колишній усусівець, вояк УГА, як і В. Пачовський, колишній редактор газети "Стрілець" О. Назарук (1883—1940). В уряді І. Мазепи міністром преси і пропаганди УНР був Т. Черкаський (1892—1938), який після поразки національно-визвольних змагань залишився жити в Радянській Україні, а в роки сталінських репресій був розстріляний. Щодо інших урядів Директорії УНР (як-от Б. Мартоса, В. Прокоповича), цього міністерства взагалі не існувало.

Задля швидкого охоплення широких народних мас ідеологи Директорії УНР регулярно готували різноманітні агітаційні матеріали. Родзинкою образотворчого фонду Книжкової палати України є урядовий плакат за підписом тогочасного голови уряду УНР І. Мазепи (1884—1952) "Братнє життя кацапів з українцями" [9, од. зб. 15]. Листівка закликає українців бути пильними, плекати у своїх душах патріотичні почуття та вступати до лав Армії УНР: "Комуністи створюють "московську Кому" на Україні. Наші орють, а комуністи поганяють. Таке саме принесє нам московська чорна сотня: генерали Денікін і Колчак. Хто не хоче мати шию в ярмі — нехай негайно стане до мобілізації, до Української Народньої армії! Трудовий народ України мусить прогнати комуни і чорну сотню з своєї землі!" (документ датовано липнем 1919 р.).

В аркушевому фонді Книжкової палати України зберігаються унікальні політичні та військові листівки часів правління Директорії УНР. Це, зокрема, гасла-звернення та оголошення з промовистими назвами: "Українське Народнє Республіканське Військо на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою швидко прийде до вас. Готуйтеся!" (1919, підпис: Старшини й козаки Українського Війська) [10, од. зб. 16]; "Козаки, робітники, громадяне, приходьте на мітинг! Управління преси й інформації улаштує в неділю 7 вересня о 2 годині

дня в Шевченківському (Пушкінському) Народньому домі великий мітинг на тему: "Боротьба за визволення українського народу від ярма Денікінсько-Московського" (1919, Кам'янець-Подільський) [10, од. зб. 18]; "Селяне й робітники! Звернення Голови Директорії, Головного отамана Симона Петлюри, Ставка, 5 червня 1919 р." [10, од. зб. 34]; "Громадяне! Осінь ставить перед всіма нами завдання величезної ваги — тепло одягти та узутти наших козаків: Наказ Головної команди військ Української Народньої Республіки 2 вересня 1919 року" [10, од. зб. 59].

Слід зазначити, що Міністерство преси і пропаганди УНР постійно інформувало населення України щодо ухвалених владних рішень, які оприлюднювали в часопису "Вісник Державних законів УНР" [11].

Діяльність урядових структур УНР також широко віддзеркалювали листівки, як-от: "Розпорядження Міністерства Праці" (звернення до робітництва України за підписом Міністра праці УНР Осипа Івановича Безпалка (1881—1950)) (не датовано) [10, од. зб. 49]; "Наказ Головної команди військ Української Народньої Республіки 27 вересня 1919 року" (за підписом Головного отамана Петлюри та Військового міністру Головного штабу Петріва) [10, од. зб. 64]; "Наказ по мобілізації військового міністра 21 червня 1919 року м. Кам'янець-Подільський: З 22-го червня цього року почався призив по мобілізації" (за підписом Військового міністра Отамана Сиротенка) [10, од. зб. 72]; "Звернення Губерніяльного Комісара Поділля Кондрашенка до населення Поділля" (не датовано) [10, од. зб. 74].

Серед аркушевих видань 1919 р. є кілька унікальних. Наприклад, листівка під назвою "Київ в наших руках: В пошану великого свята взяття Києва українським військом сьогодні відбудеться парад війська Кам'янецької залози (31 серпня 1919 р.)" [10, од. зб. 17]. Вочевидь, маємо справу з документом, який вийшов через непоінформованість Кам'янець-Подільського видавництва щодо реальних подій, які розгорнулися в Києві (як зазначалося вище, у місто того дня увійшли денікінці). Листівка "Державна Народа за підписом керуючого справами Директорії М. Мироновича. 23 жовтня 1919 р." [10, од. зб. 88] повідомляла про скликання спільного засідання представників УНР і ЗУНР — по суті, це була чи не остання спроба врятувати Акт злуки УНР і ЗУНР, який втрачав сенс через гострі конфлікти між лідерами республік.

Значною агітаційною активністю відзначалися й білогвардійці, які впродовж 1919 р. видавали та поширювали на окупованих ними

українських землях чимало друкованої продукції, переважно агітаційні постери, що акцентували на більшовицькому богохульстві (орфографічні особливості тексту збережено. — Л. Д.): "Через кровь и через трупов груды, лобызая въ бледныя уста, посылаеть снова внук Іуды на Голгофу распинать Христа. Верю я, что близок свет денницы. Сердце, жди! Я верю и мо лось! По сле тяжких дней Страстной Седмицы Бог воскреснетъ и воскреснетъ Русь!" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 25] (фото 4); "Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящаго Креста Господня, тогда комиссары вызвали китайцевъ, и те спокойно, не дрогнувъ, разстреляли священника. Это случилось въ Москве" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 35] (фото 5).

Фото 4

Фото 5

Поширюючи свої політичні ідеї в Україні, білогвардійці, які були прибічниками російської буржуазної демократії, зазначали: "Вотъ за что мы добровольцы сражаемся: за всенародное собрание на основахъ всеобщаго избирательного права; за гражданскую свободу и свободу вероисповеданій; за наделеніе землей трудящихся; за обезпеченіе землей трудящихся; за обезпеченіе рабочаго класса отъ эксплуатацій капиталом; хлебъ голоднымъ; миръ и порядокъ" (1919, Харків) [9, од. зб. 27].

Цілком очікувано, що білогвардійська агітація була позначена саркастичним щодо більшовиків змістом, як, наприклад, у плакаті "Какъ Степка сталъ комиссаромъ и что из этого вышло..." (фото 6) (1919, Харків) [9, од. зб. 28],

однак здебільшого мала виразно-викривальний характер, зокрема як у тексті плаката "Так большевистские карательные отряды из латышей и китайцев насильственно отбирают хлеб, разоряют деревни и разстреливают крестьян" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 26].

Фото 6

Потужний агітаційно-пропагандистський потенціал у досліджуваній період мали й більшовики, але цій тематиці варто присвятити окрему студію. Наразі доречно згадати російськомовний щотижневий науковий марксистський журнал "Думка" [12], який, попри ідеологічно ворожий

зміст, "мігрував" від Москви до окупованого білогвардійцями Харкова. Слід нагадати, що денікінський режим протримався в місті понад пів року — від 25 червня до 12 грудня 1919 р., — тож значна частина білогвардійських постерних видань, що зберігаються у Книжковій палаті України, мають харківське походження.

Висновки. Отже, важкий для України 1919 р. позначений різноманітним політикоорієнтованим друківництвом. Усі суб'єкти запеклої боротьби за владу відчайдушно змагалися за симпатії українського населення, намагаючись повернути його на свій бік. Враховуючи цільове призначення та особливості видавничого виконання друків агітаційно-пропагандистського спрямування, найбільш виразними серед опрацьованих авторкою є аркушеві та образотворчі видання. Аналізуючи місця випуску друкованої продукції агітаційного призначення, доходимо висновку, що вони, цілком очікувано, були сконцентровані в тимчасових столицях тогочасних владних інституцій. Виходячи з того, що Директорія УНР упродовж 1919 р. перебувала в Києві понад місяць (від початку року до 5 лютого), а далі в українській столиці господарювали більшовики (до 30 серпня, а потім — від 16 грудня) та білогвардійці (від 30 серпня до 16 грудня), Міністерство преси й інформації УНР місцем видання своїх друків найчастіше обирало місто Кам'янець-Подільський.

Список бібліографічних посилань

1. Україна в міжнародній політиці. Камінець : Видання "Стрільця" (органу Галицької армії), 1919. 16 с.
2. Кренжаловський Д. Львів в українських руках 1—21.11.1918. Камінець : Видання "Стрільця" (органу Галицької Армії), 1919. 54 с.
3. Рафес М. Г. Накануне падения гетманщины. Из переживаний 1918 года. Киев : Типография "Культура и знание", 1919. 96 с.
4. Історія повстання листопаду—грудня 1918 року. Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1919. 80 с.
5. Як жив український народ: короткий іст. огляд. Кам'янець : Культурно-Освітня Управа Головного Управління Генерального Штабу, 1919. 16 с.
6. Через що Україна мусила одділитися від Росії / Інформ. бюро армії Укр. Нар. Респ. Київ : Інформаційне бюро армії УНР, 1919. 16 с.
7. Костенко П. Кубанські-Чорноморські Козаки й Україна. Вінниця на Подділю : Народне Міністерство преси й пропаганди УНР, 1919. 23 с.
8. Пачовський В. Галичина і Наддніпрянська Україна. Кам'янець на Поділлю : Народне Міністерство Преси й Інформації УНР, 1919. 23 с.
9. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд образотворчих видань. 1919.
10. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд аркушевих видань. 1919.
11. Вісник Державних законів УНР. Київ. 1919. Вип. 1—39.
12. Мысль. Еженедельный научный марксистский журнал. 1919. № 1—2, 4, 6—8, 14, 15.

Larysa Doiar,

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the State Printing Archive of the Book Chamber of Ukraine*

Printed publications of Ukraine 1919: campaign and propagandist segment (based on the materials of the State Printing Archive)

The presented article continues the historical and bibliographic studies of the author, carried out in recent years. This investigation is dedicated to the analysis of printed publications of Ukraine in 1919. The subject of the research

was a variety of (books, magazines, printed and pictorial publications) publications of an agitational and propaganda nature. Considering the events in Ukraine in 1917–1921 as a struggle between three irreconcilable forces — the Bolsheviks, the White Guards and representatives of the Ukrainian national government, the author singled out their propaganda and propaganda publications. Considering the number of Soviet printed editions of 1919 preserved in the funds of the Book Chamber of Ukraine, this article includes only national-Ukrainian and White Guard editions of the specified content. A certain exception is the political memoirs of 1919 elaborated by the author, which, despite their nationally conscious authorship, place of publication and clear purpose, are full of controversial judgments of contradictory and even revealing content, which means that in a certain campaigning and propaganda sense they balance between several contemporaneous centers of struggle for power. Among the publications studied by the author, it was the memoirs that most rigidly demarcated the nationally-conscious forces of the Ukrainian liberation struggle of the specified period. The presented research is written in accordance with the requirements of modern methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work is proven by the fact that a significant amount of materials of the State Print Archive (especially printed and pictorial editions) on the subject in question and the lack of comprehensive research that would summarize the propaganda and propaganda publications of 1919 preserved in the Book Chamber of Ukraine have not been processed.

Keywords: book printing; magazines; sheet publications; pictorial publications; place of publication; campaign leaflets and posters

References

1. *Ukrayina v mizhnarodnij politici.* (1919). Kaminec: Vidannya "Strilcyia" (organu Galickoyi armiyi).
2. Krenzhlovskij D. (1919). *Lviv v ukrajynskih rukah 1—21.11.1918.* Kaminec: Vidannya "Strilcyia" (organu Galickoyi Armiyi).
3. Rafes M. G. (1919). *Nakanune padeniya getmanshyny. Iz perezhivaniy 1918 goda.* Kiev: Tipografiya "Kultura i znanie".
4. *Istoriya povstannya listopadu—grudnya 1918 roku.* (1919). Kyiv: Drukarnya Kiyevo-Pecherskoyi Lavri.
5. *Yak zhiv ukrajynskij narod: korotkij ist. oglyad.* (1919). Kam'yanec: Kulturno-Osvitnya Uprava Golovnoho Upravlinnya Generalnogo Shtabu.
6. *Cherez sho Ukrayina musila oddilitsya vid Rosiyi.* (1919). Inform. byuro armiyi Ukr. Nar. Resp. Kyiv: Informacijne byuro armiyi UNR.
7. Kostenko P. (1919). *Kubanski-Chornomorski Kozaki j Ukrayina.* Vinnicya na Poddilyu: Narodne Ministerstvo presi j propagandi UNR.
8. Pachovskij V. (1919). *Galichina i Naddnipyrianska Ukrayina.* Kam'yanec na Podillyu: Narodne Ministerstvo Presi j Informacij UNR.
9. *Derzhavnij arhiv druku Knizhkovoyi palati Ukrayini. Fond obrazotvorchih vidan.* (1919).
10. *Derzhavnij arhiv druku Knizhkovoyi palati Ukrayini. Fond arkushevih vidan.* (1919).
11. *Visnik Derzhavnih zakoniv UNR.* (1919). Kyiv, 1—39.
12. *Mysl. Ezhenedelnyj nauchnyj marksistskij zhurnal.* (1919). № 1—2, 4, 6—8, 14, 15.

Надійшла до редакції 21 червня 2023 року

РЕЦЕНЗІЇ

Нове видання з найдавнішої історії

Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

У 2018 р. у видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна побачило світ навчальне видання

"Історія первісного суспільства" археологів В. Скирди та доктора історичних наук, професора Б. Шрамка (1921—2012). Підручник є нормативним курсом лекцій для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти України.

Зазначимо, що Б. Шрамко читав зазначений курс у Каразінському університеті від 1950-х рр., а 1972 р. вийшов його перший в Україні посібник з цієї навчальної дисципліни¹. Рецензоване видання є органічним продовженням книги Б. Шрамка.

Книга складається зі вступу, чотирьох розділів, кожен з яких поділено на тематичні підрозділи, глосарію (99 термінів), списку літера-